

Sanchis Guarner per Sanchis Guarner

Per poc que s'ho hagués plantejat, l'historiador i lingüista valencià Manuel Sanchis Guarner podia haver-nos llegat la redacció d'unes memòries. Ho tenia fàcil, perquè de ben jove s'havia exercitat en l'elaboració de dietaris i comptava amb el precedent del seu col·lega menorquí, l'admirat Francesc de B. Moll —autor d'*Els meus primers trenta anys* (1970) i d'*Els altres quaranta anys* (1975)—, amb qui compartí experiències i treballs durant molt de temps. De fet, insistim, no li hauria costat gaire recollir la informació adient i menys encara la producció d'un text d'aquestes característiques. Tenia bona memòria, posseïa les habilitats d'un escriptor bregat, havia fet diverses aportacions biogràfiques¹ i coneixia les particularitats del gènere atès que l'havia assajat repetidament.

La recopilació de fonts tampoc no podia oferir-li gaires dificultats. Fou un home previsor que conservà quatre dels cinc diaris que escrigué.² D'altra part, moltes de les entrevistes que concedí presentaven un contingut biogràfic extens i les cartes que intercanvià amb la família —especialment la dona: Rosa Cavanielles— i amb més d'una desena de corresponents lligats per vincles d'afecte o amistat contenen referències personals profitoses. Fet i fet, si s'ho hagués imposat, dè-

1. Entre les quals cal destacar la del sogorbí «Don Joseph Camaron y Boronat. Un buen pintor del siglo XVIII. Notas para su biografía» (1930), *Anales de la Universidad de Valencia* (València), vol. 11, quad. 83, p. 203-241; la de «Francesc de B. Moll, philologue catalan. Esquisse biographique» (1960), *Orbis: Bulletin International de Documentation Linguistique* (Lovaina), vol. 9, núm. 1, p. 251-254, i la del gravador Ernest Furió, a *València, els seus gravadors i la gran aventura d'Ernest Furió* (1977), València, Vicent García.

2. D'un d'aquests diaris, el de 1947, només se n'ha conservat un full. Veg. *infra* les notes 8, 9, 10 i 11.

iem, hauria estat per a ell una tasca senzilla i per a nosaltres una lectura apassionant. Apassionant perquè el nostre protagonista no sols va participar en els projectes científics més transcendents de la filologia catalana i hispanolusitana del segle xx, sinó que contribuí a transformar l'escenari cultural de la Mallorca de postguerra i l'abast del moviment de redreçament nacional del País Valencià. «Home de ciència i home de lluita», «home de moltes lliçons», «home-símbol», «humanista de pit ample», «baluard de la racionalitat», «el seu nom és una fita»..., amb totes aquestes qualificacions el caracteritzaren els seus coetanis, la qual cosa evidencia el relleu i l'interès de la seua trajectòria. I és que la personalitat de Sanchis Guarner mostrava tota una sèrie de valors que garantien la importància humana i «testimonial que haurien tingut unes memòries seues».³ Cal no oblidar que fou un universitari actiu, un combatent de la llibertat, una víctima de la barbàrie, un resistent antifranquista, un impulsor de la cultura, un activista de la llengua, un professor arrelat, un treballador infatigable, un estudiós polifacètic, l'iniciador de la filologia valenciana, un home dialogant, un valencianista incommovable, un defensor insubornable de la veritat, un crític intransigent contra el provincianisme, un ferm representant de la dignitat individual i col·lectiva, un incitador de vocacions, un mestre de vida, un intel·lectual clàssic.

No és el nostre propòsit ara intentar allò que ell no va decidir-se a fer, no pretenem recopilar la informació autobiogràfica que va dispersar al llarg d'entrevistes, dietaris, epistolaris i altres documents,⁴ però sí que voldríem rescatar la seua veu i presentar fragments significatius extrets sobretot dels entrevius que va concedir. El nostre treball s'ha limitat precisament a això, a rellegir les entrevistes,⁵ organitzar la informació en apartats temàtics diversos i procurar d'aquesta manera que el lector s'atansa directament a la visió i la paraula del protagonista. Es tracta d'unes, diguem-ne, «Notes autobiogràfiques», amb la particularitat que qui les ha escollides ni és l'autor ni ha comptat, és clar, amb la seua autorització. El títol calca el de *Roland Barthes par Roland Barthes* (París, 1975), per bé que l'operació és completament diferent.

Sanchis fou entrevistat sovint ja que a partir dels seixanta es convertí en un personatge destacat que ocupava un lloc capdavanter en el món de la cultura i les reivindicacions del nostre país, raó per la qual molts valencians delejaven conèixer

3. Veg. d'Antoni FERRANDO i Francesc PÉREZ I MORAGÓN «Nota dels editors», a Antoni FERRANDO i Francesc PÉREZ I MORAGÓN (ed.) (1998), *Manuel Sanchis Guarner: el compromís cívic d'un filòleg*, València, Universitat de València, p. 34.

4. S'ha d'assenyalar que entre la seua documentació no hem localitzat cap carpeta que insinués el projecte d'unes memòries. En qualsevol cas, a Sanchis, dit dossier, li hauria vingut de perles i probablement l'hauria encoratjat a deixar per escrit l'evocació de les seues vivències.

5. Part d'aquestes s'ha publicat amb el títol de «Converses públiques» al volum esmentat a la nota 3.

el seu passat. Aleshores, els seus llibres generaven expectació, les seues idees incidien en cercles cada vegada més amples de població, la seua conducta era vista com un model que calia seguir perquè combinava la doble faceta d'intel·lectual consagrat al saber i de militant compromès en la desfeta del totalitarisme, i és per tot plegat que la seua biografia despertava interès. No és d'estranyar que els diaris *Levante*, *Jornada*, *Las Provincias*, *La Verdad* i les revistes *Cal Dir*, *Gorg*, *Valencia Semanal*, *El Tossal* i *Serra d'Or* el citessin perquè s'hi retratés i exposés els episodis determinants del seu pas pel temps. Interessaven les vinculacions que mantingué amb el grup universitari Acció Cultural Valenciana; l'experiència com a militar de l'exèrcit de la República; la condició d'individu represaliat pel franquisme; la implicació en el *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB); el paper exercit en la reincorporació del novel·lista mallorquí Llorenç Villalonga a la literatura catalana i en el moviment cultural clandestí de les Illes; les relacions amb prohoms d'altres territoris catalanoparlants: Francesc de B. Moll, Joan Coromines, Ramon Aramon; la dedicació a l'anàlisi de les manifestacions de la cultura popular material; la seua posició en el debat identitari valencià, etc.

I quant a les altres dues fonts (descartades en aquestes «Notes»): què podrien haver aportat als diferents capítols d'aqueix nonat llibre sanchisguarnerià? Els epistolari, lògicament, contenen informacions biogràfiques abundants. La correspondència, per exemple, amb Rosa Cavanilles aclareix aspectes fonamentals sobre l'anada a Madrid a cursar els estudis de doctorat; sobre els viatges que féu amb l'oncle —el canonge Josep Sanchis Sivera— per terres espanyoles i europees; sobre la mobilització el 1936 a causa de l'esclat de la guerra, i, naturalment, sobre les relacions sentimentals establertes amb la destinatària. El nostre autor tenia ben informada la seua promesa de tot allò que li esdevenia. I gràcies a aquest carteiig coneixem les circumstàncies d'aquelles eixides turístiques, de les rutines i contrarietats de la guerra, de les destinacions en els diferents fronts militars, de les il·lusions ocasionades per una possible paternitat finalment frustrada. D'altra part, mitjançant l'intercanvi amb dos dels seus millors amics: Francesc de B. Moll i Joan Fuster,⁶ no sols ens assabentem de les seues intervencions en les activitats de la represa mallorquina i valenciana durant les dècades dels quaranta i cinquanta, sinó de les gestions de Moll per alliberar Sanchis de la presó; de la replega de material dialectològic per a l'*Atlas lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI);⁷ dels enfronta-

6. Veg. el volum de Joan FUSTER (2000), *Correspondència, 4: Manuel Sanchis Guarner, Josep Giner, Germà Colón*, ed. a cura d'Antoni Ferrando, València, Tres i Quatre. I el meu llibre *Llengua i política, cultura i nació: Un epistolari valencià durant el franquisme* (1997), en col·laboració amb Alfons Cucó, València, Tres i Quatre, que inclou quatre cartes de l'extens epistolari bescanviat entre Sanchis i Moll.

7. Veg. el meu llibre *La historia interna del 'Atlas lingüístico de la Península Ibérica' (ALPI): Correspondència (1910-1976)* (2009), València, Universitat de València, en col·laboració amb V. García Perales, que tingué al seu càrrec com a treball principal la transcripció de les cartes i altres feines auxiliars.

ments generacionals de postguerra; del model de llengua literària; de la repercussió de *La llengua dels valencians*; de la col·laboració amb el grup literari Torre, liderat per Xavier Casp i Miquel Adlert; de la refundació de l'editorial L'Estel (en 1963, sota la direcció de Sanchis), etc.

Així mateix, la inclinació de Sanchis Guarner al dietarisme fou important però discontinua perquè va limitar-se a períodes esporàdics i molt breus.⁸ El primer d'aquests escrits, datat el 1929, que reflecteix la vida estudiantil universitària sota la dictadura de Primo de Rivera, inclou anotacions corresponents a nou dies només. El segon, d'una durada d'un mes, narra l'excursió científica que féu el 1934, acompanyat del filòleg asturià Lorenzo Rodríguez-Castellano, per terres aragoneses a fi d'estudiar-ne la fonètica, el lèxic i la cultura popular.⁹ El tercer, de 1959, abraça tot un any i se situa en un moment clau, el de la tornada a València després d'haver residit més de tres lustres a Mallorca.¹⁰ I el darrer, de 1971, l'escrigué l'any precisament en què va frustrar-se el seu nomenament com a cronista oficial de la ciutat de València.¹¹ En aquest sentit, és de lamentar no sols la inconstància de l'autor,¹² sinó el fet que d'altres successos rellevants de la seua existència hagen estat desatesos. D'aquests episodis en tenim notícia a través de les respostes a les preguntes dels periodistes, no directament a través d'uns escrits testimonials. De l'època de formació a Madrid durant la República (al Centro de Estudios Históricos) sota la direcció dels filòlegs espanyols Menéndez Pidal i Navarro Tomás, del temps que estigué reclòs a les presons franquistes, dels anys de col·laboració

8. Veg. el meu treball «Els dietaris de Sanchis Guarner», a *Manuel Sanchis Guarner: Un humanista valencià del segle xx* (2006), València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 422-425. També els apartats «El dietari de 1959» i «Un dia rere l'altre», a Santi CORTÉS (2002), *Manuel Sanchis Guarner (1911-1981): Una vida per al diàleg*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, i València, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, p. 219-221 i 285-287.

9. Aquest diari l'ha publicat sencer el professor Emili Casanova com a apèndix a l'article «Aragón en el ALPI», a Francho NAGORE (ed.) (2004), *III Trobada d'Estudios e Rechiras arredol d'a Luenga Aragonesa e a suya Literatura (Uesca-Alquezra, 17-20 d'otubre de 2001)*, Osca, Consello d'a Fabla Aragonesa i Instituto de Estudios Altoaragoneses, p. 21-94.

10. Hi ha una edició reduïda a cura d'Antoni Ferrando: «Sanchis Guarner per dins», a *Homenatge Sanchis Guarner* (1985), València, Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, p. 24-29.

11. Veg. «L'any 1971 a través d'un diari privat», a Antoni FERRANDO i Francesc PÉREZ I MORAGÓN (ed.) (1998), *Manuel Sanchis Guarner: el compromís cívic d'un filòleg*, València, Universitat de València, p. 167-209.

12. El dietari de 1929, per exemple, si s'hagués allargat, hauria proporcionat dades rellevants per atansar-nos tant a les coneixences i accions del protagonista en aquella universitat valenciana dels anys vint, com als esdeveniments més destacats del moment. Sanchis cursava la carrera d'història, tenia una sensibilitat especial pels fets polítics i culturals i practicava un valencianisme exigent; per aquesta raó no hi haurien faltat les anotacions sobre aspectes decisius de la política d'aleshores com la dimissió de Primo de Rivera, les eleccions del 14 d'abril, el Pacte de Sant Sebastià, etc., o bé, en l'àmbit de la vida local, la fundació de l'Agrupació Valencianista Republicana i d'Acció Cultural Valenciana.

al DCVB, dels viatges d'estudi amb Francesc de B. Moll, de quan es convertí —en les dècades dels anys seixanta i setanta— en un referent simbòlic de la catalanitat lingüística i dels drets històrics dels valencians, d'aquests períodes, dèiem, no disposem de textos memorialístics. Nosaltres hauríem desitjat més constància, més testimonis i no quatre sinó quaranta dietaris sanchisguarnerians a fi de comprendre millor les incidències fonamentals de la seua experiència. A ell potser, com dèiem adés, podrien haver-lo encoratjat a compondre el relat de la seua trajectòria vital.

Estem convençuts que en més d'una ocasió algú l'hi devia instar perquè fou un personatge crucial en la cultura valenciana de la segona meitat del segle passat i per això mateix un protagonista de primer ordre per comentar tot un seguit de qüestions sobre les quals ens manquen informacions de primera mà. Prou sabem que la vida de Sanchis Guarner (València, 1911-1981) travessa el segle xx, que visqué en primera línia de foc gairebé totes les etapes que l'integren: les dues dictadures, la república, la guerra, la mort del dictador, la transició; que participà en iniciatives científiques de gran calat com el DCVB (l'empresa més ambiciosa de la lexicografia catalana) i l'ALPI (el projecte de més envergadura de l'escola de filologia espanyola); que escrigué més d'un centenar de treballs; que és autor de llibres indispensables; que fou reconegut i premiat; que fou coherent amb la seua ideologia nacionalista; que mai no va abdicar del catalanisme tot i els atacs criminals del terrorisme dretà; que mantingué un tracte fecund amb personatges d'una gran vàlua humana i intel·lectual; que fou traït, etc. Tot açò el feia un personatge idoni per escriure'n les vivències. A més, a Mallorca, el seu company i protector Francesc de B. Moll s'hi havia decidit i amb tant d'encert que Sanchis va quedar enlluernat. Vegeu si no aquestes paraules:

He llegit d'una tirada el teu llibre *Els meus primers trenta anys* només rebre'l. En aquest país nostre on s'escriuen tan pocs llibres de memòries, el teu és una font històrica estupenda. A part d'això, com ja esperàvem, té un enorme mèrit literari intrínsec. Déu t'ha dotat d'una meravellosa facilitat de dir les coses amb claredat, senzillesa i precisió.¹³

Ell també estava equipat de qualitats idèntiques a les de Moll; si no va seguir-ne l'exemple fou, potser, perquè els darrers anys de la seua vida va dedicar-los a tasques cíviques inajornables: «Se convertió», diu l'escriptora Patrícia Gabancho,¹⁴ «en un miembro de la “santíssima trinitat”, como la definiera Joan Fuster. Estellés, el propio Fuster y Sanchis Guarner fueron, durante años, la presencia obligada y el

13. Carta a Moll (València, 15 de novembre de 1970).

14. Patrícia GABANCHO (1981), «Falleció Manuel Sanchis Guarner, símbolo de la resistencia cultural», *El Noticiero Universal* (Barcelona) (17 desembre).

punto de referencia de todos los actos clandestinos o públicos, que se celebraron en Valencia a favor de la libertad y la cultura catalanas.» Sí, sens dubte, l'allau d'activitats en què va veure's implicat li restaren temps i ja no va poder emular l'exemple del filòleg menorquí.

La informació seleccionada prové de les principals entrevistes realitzades. Alguns apartats es completen amb una mena d'apèndix amb textos dels periodistes que l'entrevistaren i en altres casos d'informacions procedents d'altres fonts com ara la taula redona organitzada per la revista *Serra d'Or* amb la intervenció de deiebles i amics com ara Josep M. Llompart, Joan Triadú, Lluís Alpera i Jaume Pérez Montaner. Som conscients de la incompleció d'aquestes «Notes», es tracta només de presentar-ne un avanç. Per acabar, s'ha cregut convenient cloure el treball amb una relació de frases representatives de l'ideari nacionalista del nostre autor.

NOTES AUTOBIOGRÀFIQUES. PENSAMENTS VALENCIANISTES

Vida familiar

«Vaig nàixer a València l'any 1911, a la plaça de l'Almoina número dos. Era una casa que enderrocaren cap a l'any 1963, quan deien que anaven a ampliar la Basílica i fer una catedral al costat de l'altra. Era una casa amb molt de caràcter, construïda al segle XIV, amb grans salons, molts corredors, moltes escales per ací i per allà, molts espais morts... Una gran casa. Era una dependència de la Seu que al segle XVIII fou habilitada com a casa per als canonges i la resta del personal, campaners i sagristans, que vivien al pati interior. Un pati molt gran que fou per a mi, de xiquet, l'encant principal de la casa. Allí jugava jo amb els fills dels sagristans i amb el gosser de la Seu. I és que la meua família no li venia bé que jo anara a jugar pels carrers, perquè la meua família era burgesa, i clar...

[...]

»[...] mon pare va morir jove, a l'edat de 33 anys, quan jo en tenia quatre. I el meu oncle [Josep Sanchis Sivera] va passar a ser el puntal principal de la família.

[...]

»El recorde [el pare] amb el coll dur que portava sempre. També es posava freqüentment levita i copalta, quan anava als soterrars, o a qualsevol acte oficial o quan feia una visita de compliment. Perquè en aquella època la gent es vestia amb molta cerimònia» (Marí, 1979).

«De mi niñez tengo recuerdos muy grabados, que no son tan amargos como parecen dada la inconsciencia infantil. Me veo vestido completamente de negro, y jugando entre los jardincillos del cementerio porque mi madre todos los domingos me llevaba allí. Tomábamos un tranvía de caballos que partía de la plaza San Agus-

tín. Aquel viaje, para mi hermano Ricardo y para mí se convirtió poco más que en una excursión. Pero mi madre nos comprendía; era una mujer de gran entereza y de gran cultura para su tiempo; además de haber estudiado piano y pintura, como correspondía, hablaba francés y era una lectora infatigable» (Arazo, 1975).

El canonge Josep Sanchis Sivera

«El meu oncle, que és un altre personatge de la meua biografia, era rector. Però era també historiador i humanista. Fou l'hereu espiritual de Roc Chabàs i col·laborà amb Teodor Llorente i Olivares. També fou molt amic de Blasco Ibáñez. Jo no vaig arribar a conèixer-lo personalment, a Blasco, però ell va estar una volta a ma casa l'any 1921, que fou la darrera volta que vingué a València» (Marí, 1979).

«La mía es por ambos lados una familia valenciana y con interés por las Letras; tanto el hermano de mi padre, el canónigo Sanchis Sivera (que tanto trabajó en los manuscritos de S. Vicente Ferrer), como don Lluís Guarner (insigne traductor de Heine, Verlaine y Baudelaire), tienen fama bien ganada. Tal vez eso pesaba en mi vocación» (Ventura Melià, 1973).

«Mi tío era un viajero infatigable y nos llevaba por toda Europa. Era un hombre —vuelvo a repetirlo— formidable. Con él fui al Moulin Rouge para ver a la Mistinguett cantar el pasodoble *Valencia*, de Padilla.

[...]

»Se ganaba la amistad de todos sin importar ideologías y creencias: fue íntimo de don Teodoro Llorente Falcó, y durante un tiempo escribió en *Las Provincias*; fue redactor. Mi vinculación con el periódico también es antigua, porque cuando salí del colegio, al comenzar en la Universidad, estuve de meritorio; lo que ocurre es que los estudios me exigían más tiempo» (Arazo, 1975).

«Siempre sentí inclinación y amistad hacia aquellos de los que podía aprender, era un mozalbete, y aquí en Valencia, ya trataba a Francisco Martínez, Teodoro Llorente,¹⁵ Salvador Carreres, Nicolau Primitiu, Joaquín Reig, Adolfo Pizcueta y González Martí...» (Arazo, 1975).

15. Es refereix a Teodor Llorente Falcó, fill del poeta Teodor Llorente Olivares. Aquell, director del diari *Las Provincias* i autor entre molts altres llibres de *Memorias de un setentón* (València, F. Domenech, 1942-1948), escrigué sobre Sanchis el següent: «El Setentón conoció a Sanchis Guarner hace muchos años, cuando estudiaba en el colegio de las Escuelas Pías de Valencia y vivía con su tío, el ilustre historiador y canónigo don José Sanchis Sivera. Era hijo primogénito de un hermano suyo, don Manuel, médico, que murió en edad muy temprana, dejando este hijo y otro más pequeño. A poco falleció también la

Educació a les Escoles Pies

«En morir ma mare, que morí també molt jove, quan jo tenia dotze anys, vaig passar a l'internat de les Escoles Pies, que era un col·legi de prou volada. Eixe fou per a mi un canvi brusc. Els internats eren aleshores molt durs. I si bé no ens tractaven malament pel que fa a l'alimentació, allò era molt repressiu. Ens havíem d'aixecar a les sis del matí, no podíem llegir ni parlar en valencià. I després hi havia una cosa que em desagradava, i és que era una educació molt classista; però d'un classisme fals, perquè allí tots presumien de ser més del que eren» (Marí, 1979).

«[...] jo de menut volia ser arquitecte. Però després resulta que no dibuixava bé, i com que llavors calia ser un superdotat del dibuix per a ser arquitecte, a les Escoles Pies, m'aconsellaren que em dedicara a una altra cosa» (Marí, 1979).

«Estuve en las Escuelas Pías hasta los 16 años. Fue un tiempo muy duro por los horarios, por la disciplina —bromea—; ahora ha cambiado la enseñanza religiosa, pero entonces era equívoca y se fomentaba el clasismo; salíamos del colegio convencidos de ir destinados al grupo dirigente del país. Un ejemplo: los colegiales internos y medio-pensionistas utilizábamos una escalera de mármol; los encomendados (externos), una escalera de cemento; y los alumnos gratuitos, ni escalera, esos estudiaban en otro edificio aparte. ¡Ah! Y aún quedaba el distintivo del uniforme, que sólo llevábamos los de la escalera de mármol; parecíamos almirantes, con una levita azul, solapas de seda, botones dorados y galones, muchos galones. Sin embargo, recuerdo a muy buenos maestros, el padre Ten, el padre Cuñat, el padre Gómez y el padre Bellvé, que se salió de la Orden, se hizo protestante y armó un follón fenomenal. El padre Ten influyó en mí, porque siempre admiré su espíritu fino y su carácter abierto» (Arazo, 1975).

Iniciació al valencianisme

«Això [el “sentit de país”] li ho dec en bona part al meu oncle Sanchis Sivera, que sempre va tenir les idees molt clares. Fou sempre un bon valencianista i va te-

---

madre, y se encargaba el tío de los dos sobrinos. El Manuel, era poco menos que un portento. En sus estudios llevábase las mejores notas y los premios de más relieve. Su tío sentíase vanidoso al ver con la brillantez que seguía el bachillerato [...]. Más de una vez Manuel se permitía objetar y hasta contradecir a su tío. El muchacho había adquirido una gran cultura [...] ¿Cómo derivaron las aficiones y los estudios de Manuel hacia la filología? Lo ignoro. Lo que sí puedo afirmar es que el tío era un entusiasta valencianista que orientó sus actividades hacia los estudios históricos, que en su cátedra del Seminario difundía estas ideas y que en su vida íntima y familiar hablaba siempre el valenciano. Este hondo espíritu regional debió al sobrino prendérsele muy pronto en su espíritu y florecer en rama distinta: en la de la filología» (Llorente Falcó, 1948).

nir a la seua biblioteca quantitat de llibres de la nostra cultura. Recorde que vaig llegir *Las nacionalidades*, de Pi i Margall, i d'altres volums que em connectaren amb el tema. Jo tindria més o menys quinze anys quan el valencianisme féu impacte en mi. I quan vaig anar a la Universitat de seguida vaig fer amistat amb d'altres valencianistes. Fundàrem una societat nacionalista, Acció Cultural Valenciana, de la qual eren Gómez Nadal i Mateu Llopis els principals animadors. Mire, nosaltres teníem una aspiració: valencianitzar la Universitat» (Marí, 1979).

Universitat

«La Universitat, tret d'alguna excepció com Pericot, Gozalbo o el marquès de Lozoya, era sols una Universitat de funcionaris, de catedràtics que ensenyaven el mateix a Santiago de Compostella que a València: estaven completament desvinculats dels nostres problemes» (Marí, 1979).

«Jo estudiava llavors Dret i Filosofia i Lletres. A ma casa no volien que estudiara Filosofia; deien que això només era un "hobby". Volien que fóra notari, cosa que a mi no m'agradava massa. Però vaig acabar la carrera de Dret en 1933. I me'n vaig anar a Madrid, com a becari del Centro de Estudios Históricos. Precisament, en aquells anys, la Universitat de València canviava de signe, i els estudiants catòlics i reaccionaris començaven a disputar-li el predomini a la Federació Universitària d'Estudiants (FUE)» (Marí, 1979).

«Sí; cursé a la vez Filosofía y Letras y Derecho. Mi tío consideró que la Historia o la Filología, que a mí me interesaban, no serían rentables; pensó que mi solución era ser notario o registrador de la propiedad. Este paralelismo obligado: vocación e imposición familiar, era común a otros compañeros, como Garín, San Valero, Sánchez Castañer, Zabala...

[...]

»Los estudiantes de entonces estábamos en contra de la Dictadura de Primo de Rivera, pero entonces la dictadura era bastante paternalista y nada totalitaria. Reconozco que los universitarios éramos más frívolos que los de hoy, en contra de lo que mucha gente cree» (Arazo, 1975).

Juventut

«Mai no he estat una persona introvertida; molt audaç tampoc. Ni tímid ni audaç. Alguns amics eren més descarats que no jo, però mai no vaig pecar de tímid. A l'edat normal, vaig acudir a les cases de putes a perdre el virgo, perquè en aquell temps no hi havia res a fer amb les amigues...

[...]

»Les mares amb filles casadores organitzaven balls amb gramòfons. Algunes vegades hi havia algú que tocava el piano. Els xics pagaven el berenar, uns pastissos. Ah, i també hi havia les acadèmies de ball. Llavors es ballava el fox trot i el tango. Al carrer de la Corona en recorde una amb un pianista cec. També n'hi havia una de molt famosa, la Valtis, on ara és Radio Nacional» (Marí, 1979).

Becari al Centro de Estudios Históricos de Madrid. L'ALPI

«[A Madrid] Tuve el gozo de tratar personalmente a Antonio Machado y a Juan Ramón Jiménez; por cierto, a Juan Ramón le oí su conferencia “Por una política estética” en el Auditorium. También, con cierta asiduidad, me relacioné con Alberti y García Lorca, e intervine en algunas de las salidas de La Barraca, el teatro universitario que visitaba los pueblos manchegos y que suponía una tremenda experiencia de contacto humano» (Arazo, 1975).

«Fui también becario personal de Menéndez Pidal (que me hizo el prólogo a un libro). Tengo muchas anécdotas. Al llegar me preguntó por las lenguas que yo conocía, le indiqué el catalán, el francés, el italiano, y esperé el efecto, pero Menéndez Pidal, con cara de circunstancias, remarcó mi desconocimiento del alemán y enseguida puse manos a la obra; ellos corrían con los gastos. Trabajé allí con Navarro Tomás en el *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica*. El Centro de Estudios Históricos era como una lonja científica introduciendo novedades. Allí ya trabajaban en equipo cuando en la Universidad ni lo soñaban. A mí y a Gili Gaya nos encargaron de la filología catalana. Nunca tuvimos “diferencia” con Menéndez Pidal, nunca fue un maestro empeñado en inculcar sus prejuicios, sino más bien lo contrario, un hombre que aceptaba las opiniones contrarias incluso» (Ventura Melià, 1973).

«La suerte me acompañó y fueron maestros míos Menéndez Pidal, Navarro Tomás, Américo Castro, Elías Tormo, Gómez Moreno, Sánchez Albornoz y Pedro Salinas. Y trabajé, —aunque eran mayores que yo— con Amado Alonso, Dámaso Alonso, Rafael Lapesa y Joaquín Montesinos, entre otros» (Arazo, 1975).

«Trabajaba en el *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* y realicé encuestas dialectales en Andalucía, Extremadura, Castilla la Nueva, Rioja, Navarra, Aragón, Valencia, Cataluña y Baleares. Me ocupaba, sobre todo, de la sección de Filología Catalana y tuve mucha relación con filólogos catalanes, como Fabra, Casacuberta, Jordi Rubió, Corominas, Moll, Aramon, etc., y con los principales escritores, Riba, Foix, Soldevila, Oliver, Espriu, Rosselló-Pòrcel...» (Arazo, 1975).

Guerra i empresonament

«Vaig ser capità d'artilleria de l'exèrcit de la República i a la defensa de Madrid vaig estar destinat a una bateria mixta de francesos, italians i espanyols de tota mena que amb una alemanya, i una altra francobelga, integraven un grup d'ajut directe a les 11 i 12 Brigades Internacionals que comandava el general Kléber» (Miralles, 1977).

«Jo vaig fer el servei militar a Madrid, d'on vaig sortir alferes de complement. Quan el govern de la República féu una crida anunciant que necessitava oficials, jo em vaig presentar al Ministeri de la Guerra. Però no em reclamaven, i em vaig aliar a les milícies de FETE (Federació Espanyola de Treballadors de l'Ensenyament), i allí vaig estar com a oficial de milícies. Al cap d'un temps em cridà el Ministeri, i el primer servei que vaig prestar fou al front d'Extremadura, amb uns soldats que tenien tots els inconvenients dels milicians i cap de les seues virtuts. Allò durà un mes, però ho recorde com un moment molt dur de la meua vida. Després, en arribar a Madrid, em destinaren a la XI Brigada Mixta, que era una de les Brigades Internacionals en què hi havia personalitats importants: Federico Bonet, el poeta Juan del Valle, i Jesús Prados Arrarte, que després seria un economista famós.

[...]

»Por de la mort? El pitjor no era això, sinó els sofriments de tothora. Sofriments que vaig suportar perquè jo era molt jove aleshores. Recorde com vaig estar moltes nits dormint a la intempèrie a la Ciutat Universitària de Madrid. Però el més dur d'una guerra és veure morir un company. Això era el pitjor, i és una experiència que vaig haver de sofrir més d'una volta» (Marí, 1979).

«No voy a entrar en detalles, pero cuando nos hicieron prisioneros, en el frente de Guadarrama-Manzanares, en la primavera del 39, estuvimos en la plaza de Segovia 48 horas sin comer y con una nevada impresionante. He visto cómo se morían de frío» (Arazo, 1975).

«Sí. Em jutjaren a Madrid i vaig ésser condemnat a vint anys de presó. Després d'una revisió la cosa quedà en dotze anys i un dia. Gràcies a algunes influències vaig aconseguir que em traslladaren a València per a complir la condemna. A Madrid vaig estar a la presó del Cisne, i ací a Montolivet, que era una presó exclusivament destinada a militars professionals i de complement. En Montolivet estava Matallana, que havia estat el cap de l'Estat Major Central; estava el coronel Casado, el pare de l'actor Fernando Rey, que havia estat al cap de tota l'artilleria de l'Exèrcit del Centre...

[...]

«Quan vaig estar en una situació veritablement horrorosa fou al camp de concentració d'Alcalá de Henares, en acabar la guerra i abans de passar a la presó del Cisne. Estàvem en uns pavellons construïts per al manicomi de Madrid, però tot allò estava a mig fer encara, i les finestres no tenien cristalls, no hi havia aigua corrent... en fi, horrorós» (Marí, 1979).

«Del campo de concentración pasé a la prisión de Alcalá de Henares; luego, a la de Madrid —“El Cisne”—; y, por fin, me enviaron a Monteolivete. Aquí todo cambió. Por la ventana de la celda veía la huerta y las barracas. Rosa, mi mujer, me visitaba continuamente y pude tener una maleta llena de libros, papeles y carpetas. Cuatro años preso dejan una huella imborrable, pero soy vitalista y pude vencer el desánimo. Me dediqué a trabajar, a escribir, aunque en la celda éramos doce personas, aprendí a aislarme en medio de las conversaciones y del barullo. En la cárcel de Monteolivete hice tres libros: *Gramàtica valenciana*, *Barracas valencianas* (el paisaje me lo exigía) y una traducción del alemán: *Cultivo tradicional del arroz*, de Max Theede; este volumen todavía sigue inédito, los anteriores me los publicaron años después» (Arazo, 1975).

Casament

«[...] em vaig casar durant la guerra, l'any trenta-set. I la meua dona és una dona que com quasi totes les femines hispàniques és capaç de protestar per qüestions accessòries o de renegar per coses secundàries, però que quan arriba l'hora de complir en una circumstància dura o difícil, doncs compleix molt bé. Jo vaig estar quatre anys a Montolivet, i la meua dona, Rosa, m'hi duia coses tots els dies. Fou llavors que s'hagué de posar a treballar: cosia pantalons. I entre el seu treball i el que jo tenia poguérem tirar endavant» (Marí, 1979).

Estada a Mallorca

«En eixir de la presó se'm planteja el dilema: o canvie de professió i abandone la filologia per tal de buscar treball a un banc o bé intentar aprofitar els meus coneixements de llengües estrangeres, o vaig a passar-m'ho molt malament. Però arribà llavors l'ajuda providencial de Francesc de Borja Moll, que m'invità a anar-me'n a treballar amb ell a Mallorca. Moll tenia una editorial de llibres de text per a l'ensenyament de les llengües vives. I com que llavors era obligatori estudiar alemany i italià i jo coneixia ambdues llengües, doncs vaig començar a treballar en l'editorial i també a l'Institut com a professor d'alemany. I així vaig poder continuar vivint de la meua professió» (Marí, 1979).

«En Palma me integré completamente. Allí vivimos 17 años, con la salvedad del curso 1950-1951, que marché a los Estados Unidos para permanecer en la Universidad de Columbia realizando estudios de fonética y cartografía lingüística» (Arazo, 1975).

«En ple franquisme el jovent mallorquí sofria una gran desorientació. D'altra banda, l'Escola poètica mallorquina, anclada al diguem-ne "bon gust noucentista" havia adoptat una actitud d'epígon, s'havia mantingut impermeable davant les renovacions estètiques interessants, com les que havia aportat, per exemple, Rosselló-Pòrcel... Moll, Miquel Dolç i jo vam ser una mica els motors de l'evolució. Un episodi fou la recuperació per al català de Llorenç Villalonga, que havia escrit abans *Mort de dama*, però que s'havia passat al castellà i havia passat a aquesta llengua el *Bearn* per tal de publicar-lo inicialment...» (Busquets, 1981).

«La porta, del carrer de Sant Sebastià era sempre oberta; podíeu entrar-hi a qualsevol hora. A vegades hi trobàveu tot de gent, a vegades no hi trobàveu ningú. Habitualment us rebia Manuel Sanchis Guarner, honor del País Valencià, xerraire i somiatruites, ingenu i picardiós, que havia combatut el feixisme amb les armes i que acabaria morint d'una malaltia crònica: el dolor del propi país. En Sanchis us comunicava notícies, us deixava llibres, esbossava projectes. Vosaltres li llegíeu els darrers versos que havíeu escrit; ell us donava consell, us esmenava la plana. Era un poc manífester. Sovint, sempre somrient, apareixia en Moll i s'afegia a la conversa.

[...]

«Crec que és un tòpic dir que sa cultura catalana a Mallorca, i a ses Illes en general, és una cosa gràcies a Manuel Sanchis. És a dir, hauria estat una altra cosa sense sa seva presència, sense es seu estímulo, sense sa seva influència, i una cosa, segurament, més pobra i més baixa de sostre i de nivell» (paraules de J. M. Llompart en la taula redona de 1994).

Editorial Torre

«Jo vaig conèixer Casp a través de Carles Salvador, que fou qui me'l presentà. Abans a la meua època d'estudiant de Dret havia conegut a Miquel Adlert, que després influiria en Casp. Adlert es féu valencianista més tard, ja que mai no pertanyé a l'Acció Cultural Valenciana. A més d'això, Adlert sempre havia estat molt de dretes. Després, al llarg de la meua estada a la presó, Carles Salvador venia a veure'm molt sovint [...]. Però passà el temps i jo vaig tindre molt de contacte amb ells [Xavier Casp i Miquel Adlert] i fins i tot vaig publicar, en 1949, la meua *Gramàtica valenciana* en l'editorial Torre, que tots dos dirigien. Llavors defensaven, Casp i Adlert, el purisme idiomàtic. Eren més fabristes que Fabra. Imagineu-vos que fè-

iem tertúlies a casa d'Adlert i que allí començaren a llegir els seus primers papers noms com Joan Fuster, Andrés Estellés, Alfons Cucó, Paco Codonyer, Burguera... Tots publicaren el seu primer llibre a l'editorial Torre. I és que la tasca de Cosp i d'Adlert entre 1943 i 1953 —tota una dècada— és fecundíssima i de capital importància per a possibilitar el que després hauria de venir» (Marí, 1979).

Caràcter i personalitat

«La independència de criteri la tenia ja des d'un principi, fins i tot des que estava estudiant. Llavors ja tenia les coses prou clares, és a dir, no he hagut de fer grans rectificacions. N'hi havia una colla d'estudiants valencianistes que ja teníem, respecte a l'obligatorietat de l'idioma, el sentiment de fidelitat a l'idioma de la nostra Comunitat, i també sobre quin era aquest idioma, ja teníem les idees clares. Ara, val a dir, que quan jo era estudiant, pels trenta, els que teníem les idees clares érem una minoria molt exigua» (Ventura Melià, 1972).

«[...] No, no hi ha grans frustracions a la meua vida. Ha estat, això sí, una vida dura. Frustracions no n'he tingut, però amargors sí, i disgustos, grans disgustos. Professionalment parlant, m'ho han posat sempre molt difícil. Sé que tinc un prestigi professional, però...» (Marí, 1979).

«¿Si me preocupa el paso del tiempo?... He llegado a una edad en que me apropio de hermosas frases literarias que confortan; Picasso, por ejemplo, asegura que “se necesita mucho tiempo para llegar a ser joven”, y Anouilh afirma que “el gozo de vivir es el arte de envejecer sin pena”. Personalmente, sólo siento que a causa del infarto me prohibieron el café y el coñac; y el café, de una forma especial, es una renuncia que cuesta» (Arazo, 1975).

«Es un hombre extrovertido, cordial, inquieto. Sus aficiones, sus gustos, quedan bien patentes en la colección de cuadros, cerámica popular y figuras que decoran su casa. El despacho tiene los muros materialmente cubiertos por las librerías, excepto el lugar destinado a su colección de mapas de Europa, España, Mallorca y el Reino de Valencia; [...]. Sonríe con frecuencia. Tiene el cabello canoso y las cejas pobladas y oscuras» (Arazo, 1972).

«Manuel Sanchis Guarner es un tipo franco, agudo, irónico, muy simpático, correcto y deferente con todo el mundo. No sé quién fue escribió una vez que Sanchis Guarner tiene pinta de labrador. Creo que tiene pinta de lo que es: un intelectual del País Valencià, un tipo campechano y abierto, muy accesible» (Molero, 1974).

«Manuel Sanchis i Guarnier és un home senzill i afable, ni alt ni baix, grassonet i que duu un llacet negre al coll que li dóna un aire nostàlgic de vell liberal. Viu en un pis mitjà de l'eixample de València que revela en tots els racons la dedicació universitària del qui l'habita. El seu despatx desordenat denota un home de molta activitat» (Guillamet, 1975).

«Sanchis Guarnier ha estat sempre un ciutadà conscient, responsable i compromés. No ha utilitzat la ciència com a torre de vori» (Miralles, 1977).

«Era un home d'un atractiu personal extraordinari. Era un home molt minuciós, que et donava tota classe d'entresenyos, tota classe d'aclariments.

[...]

»Tenia una sensibilitat literària prou notable i estava prou al dia.

[...]

»[...] procurava sempre, no sols ajudar-nos un per un, sinó donar-nos una certa consciència d'equip, una certa consciència de grup.

[...]

»Sanchis va tenir una rara virtut, que era d'adjuntar sa fermesa i sa paciència» (paraules de J. M. Llompart en la taula redona de 1994).

«Era una persona que, tot i que ell estava segur dels seus coneixements filològics, sempre estava oberta al diàleg, fins i tot amb persones recalitrants» (paraules de Lluís Alpera en la taula redona de 1994).

«Ell passava pels llocs amb un interès constant per les persones, per les coses, per les obres, i amb aquesta bonhomia i amb aquesta disposició» (paraules de Joan Triadú en la taula redona de 1994).

«Sanchis era una persona molt eficaç. Sanchis sabia arribar a la gent, sabia convèncer la gent, sobretot la gent, diguem-ne, del poble.

»[...] donava tanta importància al fet d'anar a donar una conferència o una xerrada al poble més insignificant i més llunyà del País Valencià, tant com a una classe o com a un curset monogràfic, i era present a tots els llocs i ens recomanava que hi fóssem presents» (paraules de Jaume Pérez Montaner en la taula redona de 1994).

Personatges admirats

«[Luis Vives] Por su altura de espíritu, por su actitud cristiana a pesar de la saña con que fue tratada su familia; por su valencianía, a pesar de que se fue de

nuestra ciudad a los 16 años, y de las malas noticias que le llegaban. Fue un alma superior que jamás abdicó de sus ideas. Después de Vives, Gregorio Mayans, que viviendo solitario en su casa de Oliva, mantuvo un interesante intercambio epistolar con Josep Finestres, de la Universidad de Cervera, y con escritores como Voltaire, Muratori, Heinecke, Meerman, el cardenal Passionei, etc. Fue, no cabe duda, la figura más destacada de la Ilustración valenciana, caracterizada por su europeísmo, jansenismo y ortodoxia» (Arazo, 1975).

«[...] Blasco és una figura atractiva des del punt de vista literari. Des de l'òptica política fou només un agitador burgés amb una ideologia molt poc definida. I amb uns plantejaments socials limitats a un vague paternalisme. Tota la fúria se li n'anava en l'anticlericalisme» (Marí, 1979).

«Fuster és una de les nostres màximes figures, un intel·lectual de sòlid i ampli prestigi odiat pels mediocres i pels ignorants, però estimat i aclamat pels valencians conscients i estudiosos, pels qui llegeixen, cosa que no fan mai els "valencianeros" a què abans em referia. Funció de l'intel·lectual és l'exercici crític de la llibertat, i Fuster, amb lucidesa, agudesia i punyent ironia, practica l'august dret de criticar tot allò que no li sembla just, ni recte, ni humà, ni autèntic» (del parlament pronunciat l'any 1981 a la plaça de bous de València en homenatge a Joan Fuster a causa de l'atemptat sofert).

«Els valencians actuals no s'han adonat del gran servei que Enric Valor ret al País, salvant d'una pèrdua segura un dels seus béns espirituals [les rondalles] més significatius, més bells i més desconeguts. Potser el valoraran més les generacions esdevenidores si és que germina la llavor valencianista que ara escampem.»¹⁶

Època preferida

«Lógicamente, el siglo xv, el áureo. La sociedad se transforma. Por un lado, los burgueses adoptan formas artísticas inspiradas en el gusto cortesano y las tradiciones eclesiásticas; y a su vez, los círculos aristocráticos no pueden substraerse al realismo y racionalismo propio de la burguesía. La antigua aristocracia y los nuevos capitalistas constituyen, pues, la nueva clase dirigente. Es el siglo de la prepotencia demográfica, económica y cultural de la Valencia cuatrocentista dentro de la Corona de Aragón. El rey Alfonso el Magnánimo, Jordi de Sant Jordi, Ausiàs March, Joanot Martorell, Jaume Roig...» (Arazo, 1972).

16. Manuel SANCHIS GUARNER (1975), «Pròleg», a Enric VALOR, *Obra literària completa*, I, València, Gorg, p. 12.

Publicacions

«Tinc acabat un llibre ambiciós, titulat *La ciutat de València. Síntesi d'història i geografia urbana*. És una visió de la ciutat i de la seua gent, des de la fundació fins a 1930.

»En tinc un altre, de llibre, *El País Valencià* —una descripció semi-literària, semi-geogràfica, semi-històrica—, que estic escrivint per encàrrec de l'Editorial Tàber. Al núm. 6 de *Gorg* va publicar-ne un fragment referent al nom del nostre país.

»Estic així mateix redactant el quart volum de la sèrie *Els pobles valencians parlen els uns dels altres*, treball de recull que comprén tot el País Valencià; aquest quart volum es refereix al sector central interior i amb tal llibre queda finida l'obra.

»Tinc, per altra banda, molt avançada una *Aproximació a la història de la llengua catalana*. És un llibre semblant als que Lapesa i Migliorini han escrit sobre el castellà i l'italià respectivament.

»També estic embarcat en diversos treballs científics: un llibre sobre el llenguatge de les terres alacantines; un estudi sobre el parlar d'Ènguera i la Canal de Navarrés, que realitze amb el professor Joseph Gulsoy, el filòleg canadenc especialitzat en temes lingüístics valencians; articles per a revistes especialitzades, etc.

»Ara està apareixent per fascicles la *Història de Catalunya*, de l'editorial Aedos, obra feta per diversos especialistes, en la qual els capítols referents a la llengua catalana són meus» (Valor, 1970).

«Los hombres de la segunda mitad del presente siglo [xx] tienen muy desarrollado el sentido crítico, y rechazan las exaltaciones a base de mitos nacionalistas, que tenían vigencia hace unos treinta o cuarenta años. Ni lirismos ni apologías: estudio serio.

[...]

»Ha pasado la época de las exaltaciones narcisistas, que enmascaran, por otra parte, propósitos inmovilistas. El tópico sólo tiene vigencia cuando falta el conocimiento verdadero. El libro [*La ciutat de València*] pretende, pues, poner de manifiesto los valores que la Historia ha ido acumulando en la ciudad. Así sabremos mejor cómo somos y lo que somos capaces de hacer» (Chanzá, 1972).

«*La ciutat de València* me ha dado muchas satisfacciones, la primera comprobar cuántos amigos tenía, todos dispuestos a ayudarme con sus fondos bibliográficos y fotográficos y luego por su éxito sin precedentes. Se ha agotado en un mes, un libro caro [...].

»Ha sido un trabajo individual, de años. Una puesta al día, un intento de utilizar la moderna bibliografía, de ir de la mano de lo económico, sociológico y dejarse de mitos y murgas» (Ventura Melià, 1973).

«*La llengua dels valencians* me satisfice muchísimo, pues se trata de uno de los libros que más han contribuido a forjar auténticos valencianistas» (Molero, 1974).

«Jamás he propugnado que Valencia haya de subordinarse políticamente a Barcelona, pero siempre he afirmado que la lengua de los valencianos no es más que una variante regional de la misma que se habla en Cataluña y en Mallorca, la cual internacionalmente y en el campo filológico recibe el nombre de catalán. No me opongo a que al idioma aquí le llamemos valenciano, como tradicionalmente hemos venido haciendo, pero considero completamente desprovistos de base científica, además de estériles los esfuerzos que, por razones meramente políticas, hacen algunos para separarlo del catalán literario estructurado por Fabra. He dicho muchas veces que la relación entre el valenciano y el catalán es la misma que la que existe entre el andaluz y el castellano» (Arazo, 1975).

«El volumen que tengo [*Introducción a la historia lingüística de Valencia*], encuadernado en piel, y con todos los adornos de oro que puedas imaginar, tiene una divertida historia. Ese volumen era para Franco, que anualmente visitaba el Consejo de Investigaciones Científicas, y las Diputaciones Provinciales, le obsequiaban con un ejemplar de todas sus publicaciones. Pues bien, aquel año se cortó la tradicional visita; y Zabala, el presidente de la Diputación [*sic*], me lo regaló»¹⁷ (Arazo, 1975).

«Siempre voy en busca de esos viejos espabilados,¹⁸ pero poco cultos, que son los que han recibido la lengua tradicional por transmisión oral, y conservan con fidelidad las peculiaridades locales» (Arazo, 1975).

«En el libro [*La ciutat de València*] no se habla solamente de los monumentos, de las piedras venerables, sino de los hechos y gentes que protagonizaron la vida que en esta ciudad tuvo lugar y desarrollo. La historia ya no es una lista de reyes y grandes personajes. Ahora, el protagonista es el hombre en común. La historia tiene un signo social, que la distingue en cada época» (Chanzá, 1972).

Sobre la ciutat de València

«Abans, la ciutat tenia caràcter, sí. Però el pintoresquisme és el mànec a què s'agarren els pobles ganduls. El pintoresquisme, realment, era molt incòmode,

17. Arturo Zabala era el president de la Institució Alfons el Magnànim, institució dependent de la Diputació. Es tracta d'un lapsus de Sanchis.

18. Es refereix als informants que cercava amb la finalitat de recopilar dades per a llibres com *Els pobles valencians parlen els uns dels altres*.

perquè hi havia molta brutícia, els carrers estaven sense llum... València era una ciutat pobletana, molt elemental, i amb moltíssima gent que vivia malament en cases estretes i incòmodes. Gent que no tenia més distracció que anar els diumenges al riu a veure el tir al colomí o coses semblants. En general, pense que la gent viu ara millor, encara que és una llàstima que moltes coses hagen estat mal resoltes en la modernització de València. La plaça que ara diuen “del Caudillo”, i que sempre s’havia dit de Castelar, és una catàstrofe. Però en canvi el carrer de la Pau està molt bé. En general ha mancat la planificació. I pel que fa a les relacions personals, és cert que abans hi havia molt de paternalisme, però també molta solidaritat. València era una ciutat mediterrània amb molta poca intimitat, però on les persones s’ajudaven molt les unes a les altres, tot i tractar-se d’una societat molt estratificada» (Marí, 1979).

«No es la nuestra una ciudad pobre en monumentos, antes al contrario, pues conserva bastantes, y algunos tan magníficos como las torres de Serranos y la Lonja, que se cuentan entre las mejores muestras del gótico militar y civil de toda Europa. Se han destruido muchos, pero aún quedan esparcidos, sin una plaza o jardín que les ofrezca perspectiva, y, a veces, abandonados, como las Atarazanas del Grao o la torre de la muralla árabe en el barrio del Carmen.

[...]

»En este libro se tratan, por vez primera, muchos aspectos de la vida de las gentes que moraron en esta ciudad, desde su fundación, en el año 138 antes de Cristo, hasta 1930, de sus realizaciones y de sus frustraciones, de las calamidades y de los esparcimientos, de los que fueron víctimas y protagonistas. Para tratar los acontecimientos posteriores falta perspectiva histórica» (Chanzá, 1972).

Tasca de l'historiador

«El hombre siempre interroga a la historia sobre los problemas que la actualidad le tiene planteados. El historiador no es ajeno a las inquietudes de su pueblo y de su época, pero tiene que aspirar a la objetividad, a decir la verdad de los hechos y a desentrañarla. Nunca debe erigirse en juez y dictaminar quiénes actuaron bien o mal como protagonistas en el hecho histórico, sino que tiene que esforzarse por comprender la razón de la conducta y de los hechos» (Chanzá, 1972).

Integració dels immigrants

«Quant als immigrants, el problema és més difícil... i que conste que més que atribuir-lo a la falta de voluntat dels immigrants per integrar-se és la falta de voluntat dels valencians catalanoparlants per assimilar-los. Crec que si nosaltres sen-

se agressivitat, simplement, els exposem el nostre dret a la llengua i al mateix temps els presentem les nostres realitzacions culturals d'una manera mengívola i per altra banda els facilitem l'ensenyament, estic convençut que la integració es produiria sense grans problemes. És a dir, punts concrets: si Raimon va a cantar al Port de Sagunt, on hi ha molts immigrants no integrats, estic segur que tindria un gran èxit, però també per a facilitar la integració haurien d'anar companyies de teatre, fer-se exposicions de llibres interessants, campanyes pedagògiques, etc. El que no es pot fer és anar amb insolències que són injustes i contraproductives ni tampoc amb apologies líriques i buides» (Miralles, 1977).

Premi d'Honor de les Lletres Catalanes

«Indiscutiblemente se trata de un estímulo a un trabajo en conjunto que realizamos desde Valencia a favor de nuestra cultura. Por más vanidad que tuviera no podría creer que se premiara a mi obra. En cualquier caso, podría ser un reconocimiento a mi perseverancia al servicio del idioma que, lo reconozco, la he mantenido fielmente, y no siempre en momentos tan felices como los que estoy viviendo ahora» (C. H., 1974).

Una vida de treball

«A la actividad no puedo poner freno. A una taza de café, ya he dicho que sí, pero al trabajo, imposible. Se plantea aquella elección de: “más años, vegetando; o menos años viviendo”. Y me quedo con lo último» (Arazo, 1975).

«Sobre la mesa, muchas carpetas, muchos sobres que contienen fichas, folios, revistas, cartas. Es una mesa desordenada, que delata a un temperamento activo y nervioso. Escribe con pluma estilográfica y utiliza una máquina portátil a la hora de mecanografiar los trabajos» (Arazo, 1972).

«Quan el 73 vaig tenir l'infart no tenia gens de ganes de morir-me. Encara no havia pogut realitzar la meua illusió: forjar un equip de deixebles universitaris que partiren dels meus punts d'arribada... Ara tinc ja una colla de deixebles importants que representen una mostra de l'esclat esdevingut pel que fa als estudis de filologia valenciana: Lluís Alpera, Antoni Ferrando Francés, Alfons Guirau, Alfons Llorenç, Rosanna Cantavella, Jaume Pérez Montaner, Vicent Escrivà, Vicent Simbor i d'altres...» (Busquets, 1981).

Atemptat

«Els deplorables fets han servit per a demostrar que si tinc enemics que m'odien, també tinc molts amics que m'estimen i que crec que són superiors en quantitat i, sobretot, en qualitat humana i cultural» (Muñoz i Sirera, 1978).

«No respondré a la violència amb la violència» (Marí, 1979).

Ensenyament del valencià

«Por parte del universitario y por parte de la sociedad, en general, hay un interés creciente por el valenciano; los que no lo han tenido como lengua materna, desean conocerlo; y los que lo hablan quieren conocerlo mejor y saberlo escribir. Aparte de ello, el hecho histórico-cultural de una lengua y una literatura propia merecía siempre que la Universidad lo considerase tema de investigación y de enseñanza. Ya dijo el rector Barcia que la creación de una cátedra de valenciano era una vieja aspiración de la universidad levantina; aspiración que el actual rector Bágüena, con tesón, ha conseguido convertir en realidad» (Arazo, 1975).

«Comprenderán Historia Lingüística y Dialectología (donde se estudiarán también las lenguas del sector oeste del Reino de Valencia); Lexicografía (incluida la toponimia); Literatura (también la de Mallorca y Cataluña), y Cultura Popular Tradicional. Igualmente, insistiremos en los cursos de lengua valenciana y su didáctica para la formación de profesorado, que venimos dando en colaboración con el ICE (Instituto de Ciencias de la Educación), puesto que conviene tener capacitado al personal docente, para cuando se apliquen las previsiones sobre la enseñanza de las lenguas regionales, contenidas en la Ley General de Educación; evitar así que queden en letra muerta, como tantas cosas» (Arazo, 1975).

Protagonistes de la transició política valenciana

«Albinyana a la primeria estava desorientat des del punt de vista nacionalista. Des del PSOE volia seguir una política integradora de tots els valencians, però fracassà perquè el seu eclecticisme no complaïa ningú. Pecava de falta d'iniciativa i de decisió. Després va saber rectificar i es clarificà, i en els dos anys i mig darrers del seu mandat treballà tot sol, amb energia i rotunditat, com un lleó, fins al punt que jo, ara, em podria declarar albinyanista. Quant a Monsonís tinc por que passi el contrari. Els seus antecedents, d'europeista i liberal m'inspiren simpatia, però a Borriana, el seu poble, feren un homenatge als intel·lectuals valencians i ell el boicotejà, tot i que l'homenatge fou un èxit. Ara ha demostrat molta ànsia de poder,

però no sé quines seran les seves iniciatives. L'anterior conseller d'Educació, Barceló, de la UCD, fou magnífic. L'actual, Peris Soler, a la primeria un despistat, ara un sectari funest» (Busquets, 1981).

Salut

«Era jurado de un Premio Valencia, y se me presentó [l'infart de miocardi] de madrugada; como se había discutido algo en las deliberaciones y cené sin gana, pensé que se trataba de un corte de digestión. Esto da la idea de la gran capacidad de optimismo que tengo, porque los síntomas más claros no podían ser: un dolor agudísimo en la espalda y el pecho que me pasaba al brazo. Cuando por la mañana llamé a mi hijo por teléfono y se lo conté, le di el gran susto; se presentó en casa en seguida acompañado por el doctor don Juan Llavador, jefe de Cardiología del Hospital Clínico. Pensé en mi gravedad después, cuando me internaron en cuidados intensivos... ¡aquello es tan espectacular!; rodeado de una vidriera, me hablaban a través del “micro”... Vi la muerte con frialdad. Desde luego, no es la dama misteriosa, tampoco lo de Santa Teresa: “Que muero porque no muero”; hacía un balance de mi existencia y —¿sería por vanidad?— no quedaba descontento. Había tenido un hijo, escrito bastantes libros, y también había plantado un árbol; un laurel, por cierto. Lo único que me preocupaba eran pequeños problemas de tipo bancario y que no tenía redactada la esquela —y Sanchis Guarner ríe alegremente—; sí, sí; como uno se descuide, hay que ver lo que le ponen. Por otro lado, en aquellos veinte días de peligro, me dormía con mucha frecuencia y al despertar siempre encontraba enfermeras, muy jóvenes, muy monas. Yo pensaba: “He arribat al cel i són els angelets”» (Arazo, 1975).

Pensaments escollits

«Lo que hoy estamos haciendo nosotros es continuar la obra de la *Renaixença*, que en Valencia no ha seguido un movimiento ascendente, sino ondulatorio, pasando por épocas de desorientación y de languidecimiento. Pese a ello, allá por 1930 el movimiento se consolidó y hoy el valenciano de nuestros escritores es muy superior al de épocas anteriores. En cuanto a lo que se refiere a la que podríamos llamar extensión social de la lengua valenciana, ésta es menor hoy, por ejemplo, que en 1860. Es decir, en 1960 son menos que hace un siglo los valencianos que hablan su lengua. Ahora bien, hoy el idioma valenciano se habla mucho mejor que nunca y, parte de los que lo hablan, además, lo estudian. Se ha llegado pues, en la actualidad, a una lengua valenciana literaria estabilizada. Este feliz resultado se debe al esfuerzo común de escritores, editores y gramáticos» (Regil, 1960).

«La doctrina fabrista sempre ha calgut tenir-la en compte. La doctrina fabrista és la doctrina científica, i cal partir dels seus postulats encara que es poden rectificar certs detalls. És encara de vigència permanent. No hi ha un dilema del tipus fabristes-antifabristes, sinó Fabra o el caos. Les actituds antifabristes són actituds anticientífiques» (Ventura Melià, 1972).

«La Segona República a València va coincidir amb el període de consecució de normalitat lingüística i maduresa literària. Però aleshores els qui sabien escriure eren molt pocs i encara que hi havia algunes bones figures, el valencianisme era un moviment d'elit i quasi exclusivament urbà.

»Durant el franquisme hi hagué la inevitable dispersió i algunes renúncies lamentables. Afortunadament no s'apagà el caliu i encara que molt minoritari i en circumstàncies molt adverses, han sorgit personalitats de talla molt superior a les de les èpoques precedents a la Renaixença. La llavor ha anat germinant i les doctrines que han estat divulgades a base de llibres han assolit prou propagació i ara reviu una florida de masses juvenívols que ja tenen consciència valenciana. Per altra banda els valencians han començat a vincular el problema de l'alliberament nacional amb la lluita de classes i els partits marxistes que abans miraven amb indiferència, si no amb desconfiança, el valencianisme, ara han canviat totalment d'actitud. Cal dir que durant la guerra ja s'havia iniciat aquesta nova positura.

[...]

»Que el català i el valencià no són el mateix idioma sols ho diuen els deficients mentals, víctimes dels seus prejudicis lingüístics. Els valencianistes mai no han dit que València haja d'estar subordinada a Barcelona, ni política, ni econòmicament. Els nostres enemics fan de l'anticatalanisme una pantalla per tal d'encobrir la seua acció castellanitzadora o almenys la seua col·laboració amb els castellanistes. Prova de l'absoluta inconsistència del perill de la pretesa absorció de València per Barcelona és que a la propaganda de les eleccions del 15 de juny, els únics barcelonins que parlaren al públic valencià foren Frederica Montseny per a dir que no votaren i el senyor López Rodó, don Laureano, que digué que votaren Giner Boira» (Miralles, 1977).

«I ara demane perdó al pacient lector per haver de parlar de mi mateix.

»No em sent ofès quan alguns despectivament m'han penjat l'etiqueta de "catalanitzant", tot i que sé que m'han perjudicat en certs ambients; tampoc no he volgut prendre en consideració paraules més lletges, com traïdor, venut, etc., que també han estat deixades caure. Només tinc la pretensió d'haver treballat i el propòsit de seguir treballant en busca de la veritat i al servei del meu poble, principalment en el camp de la Filologia. Si els fruits del meu treball no responen a les meues aspiracions, és perquè la meua capacitat és limitada, però treballar sí que he treballat.

»No tinc ambició de càrrecs polítics i només sóc polític en el sentit aristotèlic

de *politikon zous*. Però sí que sóc filòleg professional i no m'agrada que polititzen la filologia. Jo no em considere autoritzat per discutir de geologia amb els geòlegs, de química amb els químics, de teologia amb els teòlegs, ni de medicina amb els metges.

»A un periodista amic meu que amb gran habilitat ha pretés esquematitzar el plantejament, formulant-lo “Ni Castilla, ni Cataluña, València”, he de dir-li que tal dilema no és acceptable en el camp filològic. El País Valencià està dividit per una frontera lingüística interior des del segle XIII. Els valencians de Vistabella, d'Onda, de Torres Torres, de Casinos, de Manises, de Torís, d'Alberic, d'Estubeny, de Moixent, etc. saben ben bé que parlen una llengua diferent de la dels pobles veïns seus de Villahermosa, Fanzara, Soneja, el Villar, Xiva, Godolleta, Tous, Anna, Énguera, etc. Però ¿què passa al nord del Regne? ¿És a cas distinta la llengua dels valencians de Vinaròs, Rossell i Benifassà, de la dels catalans d'Alcanar, Ulldecona i la Sénia? Un deure incomplit dels valencians de la capital, és conèixer la situació real del País.

»Ser valencianista no és obligatori, i mai noregaré el dret que tenen alguns valencians (entre els quals compte amb bons amics) a desentendre's del destí de la llengua del nostre país i canviar-la per una altra de més forta. Però a aqueixos altres valencians contra-opinants meus, que diuen estimar tant la llengua nostra que els agradaria poder considerar-la independent, m'atreviré a demanar-los que canalitzen el seu amor al valencià en aquest sentit i aquestes fases:

- »1) Que el parlen. I no solament per condescendència amb els llauradors i els clients, sinó amb sentiment d'autofidelitat comunitària amb la muller, els fills, els amics.
- »2) Que l'estudien, que aprenguen a escriure'l i a netejar-lo d'impureses.
- »3) Que ajuden les lletres valencianes comprant els llibres que autors i editors publiquem amb voluntari sacrifici i joiós esperit de servei.

»Això és prou més constructiu que no intentar desacreditar els qui treballem. I no cal dir que sembrar la indisciplina fent la guerra per tiquis-miquis, és propi només de profitosets de capelleta, de ressentits o de l'enemic encobert.»¹⁹

«Miri: ens trobem d'una banda amb una comunitat amb un feble sentiment comunitari i poca adhesió a l'idioma; d'altra banda, aquesta comunitat té un gran orgull col·lectiu, el qual la porta a un recel constant. Tots estan ferits del centralisme de Madrid, però el fantasma del centralisme de Barcelona és a tothora exhibit» (Guillamet, 1975).

«[...] en Valencia existe un sentimiento de valencianía muy extendido, pero superficial. Las fallas con su exuberante vitalismo algo desorbitado, efímero y sólo

19. Manuel SANCHIS GUARNER (1975), «Contestació a Don José Ombuena», *Las Provincias* (València) (15 abril).

epidèrmico, son tal vez el exponente más claro de esa energía cívica, de ese valencianismo sentimental que necesita ser culturizado.

[...]

»Bueno, en ese resurgir de la etnia valenciana, tal vez haya tenido yo una participación con mis libros y mi actividad, pero creo que más que fruto de la obra de algunas personas, es un movimiento de base que responde a un afán comunitario. Creo que se relaciona con el ansia de realizar plenamente su personalidad, que caracteriza a los hombres y a los pueblos en esta segunda mitad del siglo xx. Por eso, son ahora muchos los valencianos que se niegan a alienarse, que no renuncian al legado cultural recibido de nuestros antepasados, que se afanan por conocer y cultivar la lengua y la cultura autóctona» (Arazo, 1975).

«[...] venir de Barcelona a València no és visitar un protectorat ni tampoc anar a veure uns parents pobres. S'ha de venir amb els ulls ben oberts, amb ganes d'entendre la gent i els seus problemes, i sobretot, abandonar eixe aire de commiseració que adopten alguns» (Fabregat, 1973).

«[...] no som un poble molt important en el concert de la humanitat pel que fa a les nostres dimensions, però tampoc no som cap poble insignificant, i el pes de la nostra cultura dependrà del nostre esforç col·lectiu.»

«L'escassa consciència comunitària de molts valencians els fa ignorar gran part del seu patrimoni espiritual col·lectiu. La cultura popular n'és una de les facetes menys conegudes, i són molts els qui creuen que el folklore valencià és gairebé in-existent, pobre, grotesc i sense bellesa.»

«Un deure incomplert dels valencians de la capital, és conèixer la situació real del País.»

«El fanàtic és aquell que renuncia a les lliçons de l'experiència.»

«[...] en el nostre temps l'únic patriotisme que podem considerar vàlid és el patriotisme crític. Les apologies líriques i gratuïtes ens interessen ben poc.»

«De fet, el patriotisme no és res més que fidelitat al llegat cultural rebut dels nostres avantpassats, una herència espiritual que no pocs valencians consideren irrenunciable.»

«El patriotisme consisteix essencialment a replegar el llegat espiritual rebut dels nostres avantpassats, en la continuïtat de la tradició cultural, en una fidelitat

serena a les formes indígenes que evite ensems les avaluacions excessives i les renúncies covards.»

«[...] el patriotisme actual rebutja les apologies que feia el nacionalisme romàntic, les exaltacions líriques del nostre país i del nostre poble, les valoracions sistemàticament optimistes de les nostres qualitats, pel simple mèrit de ser “nostres”. Creiem en la nostra particularitat, però estem ben lluny d’afirmar la nostra superioritat. Prou que sabem que el patriotisme actual ha de ser crític, per tal com la fidelitat sense crítica no és servici sinó servilisme. L’home modern —i si és jove encara molt més— contraposa el pensament racionalista al pensament mític, perquè es situa enfront del món en una relació de subjecte *versus* objecte. I encara més que els mites, que poden ser dinàmics, rebutja els tòpics narcisistes, per buits i per immobilistes.»

«Hem d’estimar la llengua pròpia no amb orgull sinó amb un amor filial i generós. Com a expressió d’una cultura, com a manifestació de la mentalitat d’una col·lectivitat, la llengua té el seu geni propi, i el comunica a tots els esperits que l’assimilen. La llengua és creació col·lectiva d’un poble, subjecta a la història particular d’aqueix poble; qualsevol fenomen idiomàtic, el que pugua semblar més espontani i improvisat, depèn sempre d’una tradició històrica.»

«[...] quan un poble deixa perdre la seua llengua, és perquè abans ha perdut la seua consciència col·lectiva. Si els valencians abandonàssem la nostra llengua individualitzadora, seria perquè abans hauríem renunciat a la nostra condició de poble individualitzat. Amb la llengua perdriem també el caràcter, la personalitat i fins i tot el nom: deixariem de ser valencians per a convertir-nos en uns *levantinos* provincians.»

«És natural que siguen només els pobles definits, amb vitalitat vigorosa i plena consciència de la seua personalitat, els qui senten l’amor de l’idioma propi, els qui estiguen disposats al sacrifici i a la lluita per a la seua defensa. Els pobles decadents, resignats en la seua submissió, poden sentir un patriotisme primari, provincià, que pot ser inclús apassionat i ofensiu, però sempre mancat d’espiritualitat. I la llengua és una activitat espiritual. Quan un individu es desentén del destí del seu poble perquè ha perdut l’orgull nacional, només pot tenir vanitat personal. I és aquesta vanitat personal la força que l’impulsa a adoptar la llengua dels dominadors, a renunciar avergonyit a la seua llengua vernacla.»

«[...] sóc més lingüista que historiador, puix que he esmerçat la major part del treball de la meua vida en l’estudi de la llengua dels valencians. Però prou que sé que l’idioma no l’hem de considerar com una finalitat en ell mateix, sinó tan sols com un vehicle d’expressió. I també sé que el procediment més eficaç per a provo-

car l'amor, tan esmorteït, dels valencians a la llengua autòctona, és oferir-los llibres escrits en aquesta llengua que desperten el seu interès comunitari i fomenten la seua consciència col·lectiva.»

«El coneixement de la Geografia i la Història del propi país i la pròpia ciutat, vitalitza els pobles, per tal com en ensenyar-los què són i què han estat, els ajuda a veure què poden ser, els infon la consciència de la pròpia personalitat i els dóna sentiment de seguretat en acarar-se amb les perspectives de l'esdevenidor. De fet, només la voluntat de futur col·lectiu fa que el passat tinga valor.»

«Allò que realment crea els pobles és la voluntat de ser, la tasca a fer, la unitat en un treball comú. Ja Nietzsche digué que la Pàtria, més que no pas la terra dels pares, *Vaterland*, era la terra dels fills, *Kinderland*.

»Els pobles no són essències metafísiques sinó història, això és, producte d'allò que s'ha fet, d'allò que es fa i d'allò que s'ha de fer. Perquè encara més que la història, condicionada naturalment per la geografia i per l'economia, allò que realment fa els pobles és la voluntat de ser, el propòsit de forjar un destí comunitari, d'afirmar una identitat col·lectiva.»

«Ofegar la crítica en nom del principi d'autoritat o en virtut del principi de supervivència, haurà pogut ser una necessitat en un moment històric determinat, però fer-ne la regla de joc, és el primer pas cap al suïcidi col·lectiu.»

«Som ben conscients que mai en el temps de les nostres llibertats forals no estigué València subordinada a Barcelona ni a Saragossa, perquè la Corona d'Aragó fou una Confederació d'estats autònoms units per la persona del monarca i no fou mai cap estat unitari.»

«Esforcem-nos, doncs, per conèixer intensament el nostre País i la nostra gent, amb la seua complexitat, recerquem les seues essències intrahistòriques i les seues arrels geopolítiques i culturals, i valorem-les amb tota l'objectivitat possible, per tal de fonamentar-hi sense èmfasi però sòlidament i ambiciosa, la pàtria a fer, la València futura. La consciència i el conreu de la pròpia personalitat, ens atorgaran les defenses culturals i polítiques que ens permetran no sols resistir, sinó també, i això és més important: comprendre. Sabent-nos forts, avançarem. El valencianisme és un moviment en marxa.»

SANTI CORTÉS
Biògraf de Sanchis Guarnier
Doctor en filologia catalana
Catedràtic d'IES

BIBLIOGRAFIA DE LES ENTREVISTES

- ARAZO, M. Àngeles (1972). «Manuel Sanchis Guarner parla de su últim libro». *Las Provincias* [València] (7 desembre).
- (1975). «Manuel Sanchis Guarner». *Las Provincias* [València] (1, 2, 4 i 5 març).
- BUSQUETS, Lluís (1981). «Manuel Sanchis Guarner, un home forjat en la dificultat». *El Correo Catalán* [Barcelona] (7 gener).
- C. H. (1974). «Sanchis Guarner: “Se revaloriza la lengua catalana en el País Valenciano”». *Diario de Barcelona* [Barcelona] (19 maig).
- CHANZÀ, Salvador (1972). «Entrevista con el profesor Sanchis Guarner, autor del reciente libro *La ciutat de València*». *Levante* [València] (22 setembre).
- FABREGAT, Amadeu (1973). «Presència de Manuel Sanchis Guarner». *Serra d'Or* [Barcelona], núm. 166 (juliol).
- GUILLAMET, Jaume (1975). «Manuel Sanchis Guarner: *La llengua dels valencians*, una falsa polèmica». *Presència* [Barcelona], núm. 367 (26 abril).
- LLOMPART, Josep M.; TRIADÚ, Joan; CARBONELL, Jordi (1994). «El mestre Sanchis Guarner en el record. Taula rodona a càrrec de Josep M. Llopart, Joan Triadú, Jordi Carbonell, Jaume Pérez Montaner i Lluís Alpera». *Serra d'Or* [Barcelona], núm. 415-416 (juliol-agost).
- LLORENTE FALCÓ, Teodor (1948). «Memorias de un setentón. Don Manuel Sanchis Guarner». *Las Provincias* [València] (15 desembre).
- MARÍ, Rafael (1979). «Manuel Sanchis Guarner: retrats sense temps». *Valencia Semanal* [València], núm. 63 (11-18 març).
- MIRALLES, Valerià (1977). «Sanchis Guarner: “un patriota amb idees clares”». *Cal Dir* [València], núm. 28 (9 octubre).
- MOLERO, Eugeni (1974). «Un “Premi d'Honor” valenciano». *Diario de Barcelona* [Barcelona] (26 maig).
- MUÑOZ, Gustau; SIRERA, Josep Ll. (1978). «Sanchis Guarner en temps de polèmica». *Cal Dir* [València], núm. 61 (1 juny).
- REGIL, Luis (1960). «Manuel Sanchis Guarner nos parla de *La llengua dels valencians*». *Las Provincias* [València] (19 octubre).
- VALOR, Enric (1970). «Diàleg». *Gorg* [València] (juny).
- VENTURA MELIÀ, Rafael (1972). «M. Sanchis Guarner: en actiu». *Gorg* [València] (gener).
- (1973). «Don Manuel Sanchis Guarner “en marxa”». *El Tossal* [València] (22 novembre).